

Mizser Attila

„a zár meg se moccan” Kommunikációs aktusok, stratégiák Szabó Magda *Az ajtó* című művében

„Forog a kulcs, de hiába küszködöm, nem tudom kinyitni a kaput [...] Ám a zár meg se moccan, áll a kapu, mintha vasrámájába forrasztották volna.”

(Szabó Magda: *Az ajtó*)

„Milyen jótékony a vihar! Milyen boldogság, ha Isten megfeddi az embert, aki egyébként könnyen megkeményíti a szívét; ám ha Isten ítél, elveszíti önmagát, és a nevelő szeretetben megfélekedzik fájaldalmáról...”

(Søren Kierkegaard: *Az ismételés*)

A tanulmány címadása kapcsán két művelet, stratégia kattogott folyamatosan a fejemben, a „forog a kulcs” és „a zár meg se moccan” citátum, fragmentum. Mindkettő az adott műből való, és mindkettő ugyanúgy támaszt adhatna, megfelelhetne a mű metaforikus értelmezésének, miközben tudom, hogy ellentétes olvasatot generálnak, és tökéletesen ellentétesek egymással. Ezért is, már csak ezért is kiváló Szabó Magda műve, hogy ezeknek a paradoxonoknak képes, kész kitenni magát.

A nyitás és zárás, másként az oldás és a kötés, és továbbgondolva, a behatolás és az ellenállás, valamint az engedélyezés és a tiltás oppozíciós aktusai viszsztatérő motívumként, a mű interperszonális viszonyrendszerének dinamizmusait leíró fogalompárként jelennek meg Szabó Magda biográfiai regényében. A mű címe, az első fejezetében közölt álomleírás előrevetíti ennek a jelentőségét: az ajtó és az álombéli kapu, mint a magánterületre való belépés motívuma, egyaránt összekapcsolható a saját személyes életút alakulástörténetével, és a mindenkori másikkal való kapcsolatteremtés lehetőségével, kudarcával. Az ajtó Georg Simmel esszéjében a hídhoz hasonló funkciójú térelem, ám

[a]míg a híd az elválasztottság és az egyesítettség viszonylatában a hangsúlyt az utóbbira fekteti, és a két hídláb közötti távolságot, amelyet láthatóvá és megmérhetővé tesz, ugyanakkor át is hidalja, addig az ajtó világosabban juttatja kifejezésre azt, hogy az elválasztás és az összekötés

csupán ugyanazon művelet két oldalát jelenti. [...] A tér egy része így önmagában behatárolttá lett, és különvált a világ többi részétől. Azáltal, hogy az ajtó egyúttal a kapocs szerepét tölti be az ember tere és minden más között, ami ezen kívül létezik, megszünteti a kint és a bent különválását.¹

*Az ajtó*² című könyvben valójában két ajtóról van szó: az egyik zárva van, a regényben csak kétszer nyílik ki (Emerencé). A másik szabad bejárást enged az érintettek számára, státusz alapján (az íróőkéé, például a házvezetőnő számára). Mindkettő azt a határt jelzi, amit az egyén felállít magának: a saját ház határa egyben a személyiség és a magánszféra kerete is, az „ajtó” pedig vizuális és térbeli megjelenése annak a pontnak, ahol túllépünk önmagunkon, illetve ahol elválasztjuk a sajátot az idegentől, az ént mindattól, ami rajta kívül esik. A két nő kontaktusának sajátossága ily módon az ajtókhoz való viszonyulásukban is megjelenik: míg Emerenc egy kizárólagosan saját, az átjárást és a betekintést nélkülöző világot tart fenn az ajtó mögött, amelynek élőlényei, tárgyai, szabályai egyaránt egy sajátos univerzumnaként értelmezhetőek, és amely semmilyen körülmények között nem érintkezhet a külvilág körülményeivel, addig az író nő ajtaja alkalmanként feltárul, még olyankor is, ha az ajtó felnyitása az intim sféra és a társadalmi konvenciók egymásbaérését, ütköztetését eredményezi:

Amikor [Emerenc] becsöngetett, láttam, ünneplőt visel, azonnal értettem, mit jelent az öltözék, zavartan topogtam mellette a gyéren takaró napozóban. Feketét viselt, hosszú ujjú, finom szövetruhát, spangnis lakcipőt, s mintha abba se hagytuk volna a múltkori tárgyalást, közölte, másnap megkezdni a munkát, és a hónap vége felé már meg tudja majd mondani, mennyi legyen a havi bére. Közben mereven nézte meztelen vállamat, örültem, hogy legalább a férjemen nem talál kivetnivalót, az zakóban, nyakkendőben ült a harmincfokos hőségben, kánikulában sem változtatott soha a háború előtti Angliában kialakult szokásain. Ők ketten úgy voltak felöltözve ott mellettem, mintha egy csak számukra érzékelhető, primitív közösségnek akarnának példát mutatni, amibe én is beletartozom, s rá szeretnének vezetni az emberi méltósághoz illő külsőségek tiszteletére. Ha valamikor valaki, ezen a kerek világon egyedül a férjem hasonlított bizonyos normák tekintetében Emerenchez, nyilván ezért nem tudtak sokáig igazán közel kerülni egymáshoz. (12–13.)

¹ Georg Simmel: Híd és ajtó. Ford. Ózer Katalin. *Híd*, 2007/2. 30–35.

² Szabó Magda: *Az ajtó*. Budapest, Jaffa, 2016. A továbbiakban erre a kiadásra hivatkozom, a vonatkozó oldalszámot a törzsszövegben adom meg.

A házak közötti mozgás, az ajtók ambivalens működése egyaránt az interperszonális kapcsolatok létrejöttét és alakítását befolyásolja. Az ajtó egyszerre lehetősége és akadálya a kommunikációnak. Lehetőség, mert minden ajtónyitás alkalmat ad a megszólalásra. És akadály, hiszen a két nő másfajta ajtók mögött él, eltérő módon kezeli a határátlépéseket, és más-más módját ismeri a megszólalásnak. Már a regény elején nyilvánvalóvá válik, hogy mind Emerenc, mind pedig az író próbál a másikkal valamiféle működő, kölcsönös kapcsolatot kialakítani. Azonban mindkettő következetesen ragaszkodik a saját stratégiájához: Emerenc nem beszél, csak gondoskodik; ajándékoz, de viszonzást nem fogad el; rendelkezésre áll, de a munkavégzésben nem kiszámítható, hanem öntörvényű. Az író ezzel szemben a szavak, a szóbeli kommunikáció erejével igyekszik megteremteni a bizalmat; az általa elsajátított társadalmi konvenciók, vagy épp normaszegések mentén próbálja értelmezni a kettőjük viszonyát; mindeközben saját alkotó egyéniségét helyezi előtérbe. A viszony csak akkor képes kimozdulni ebből a kölcsönös meg nem értésből, amikor (akárcsak Neumann János játékelméletének minimax-tételében) „kevert stratégiákat” alkalmaznak, például a gazda kórházba kerülésekor, vagy Évike érkezésekor.³

Nekem mindig fontos volt, hogy átéljem: aki közelebbi kapcsolatba kerül velem, éreztesse, örül, mikor újra találkozunk. Emerenc másnap reggeli tökéletes közönye nem a hiúságomat sebezte meg, hanem ezt az igényt az irreális éj után, amelyen mellettem maradt, és megmutatta valamikori gyermek-önmagát. (38.)

Na hál’ istennek, ő hozta szóba, akkor odaadhatom a fényképeket. Sokáig nézte mind a kettőt, arcán nem volt indulat, azt képzeltem, talán meghatódik vagy elpirul, bár igazán nem tudom, miért hittem így, felőlem lehetett neki odabenn egy albumnyi képe a gyerekről, mit tudtam én Emerenc Tiltott Városának tárgyairól. Nem úgy nézett a képre, mint egy anya, legkevésbé, mint egy megrendült anya, akinek múltja most bukik elő, hanem mint egy katona, aki megszokta, hogy mindig ő győz a csatában. (140.)

Többnyire azonban Szabó Magda művében a nyelv terhelhetőségén, az információközlés elsődlegességén alapuló kommunikációs stratégiák sikertelensége mutatkozik meg. Az író és Emerenc között lezajló dialógusok a legtöbbször nem viszik közelebb a két felet egymás megismeréséhez, egymás világának és előéletének a megértéséhez. Ez a legáltalánosabban úgy mutatkozik meg, hogy

³ Vö. Kóczy Á. László: A Neumann-féle játékelmélet. *Közgazdasági Szemle*, LIII. évf. 2006/1. 31–45.

a kérdésekre érkező válaszok, reakciók látszólag, a szavak elsődleges jelentése értelmében nem relevánsak. És fordítva: az író napi ritmusát, életmódját, életvitelét illető kijelentések és kérdések látszólag nem a megértés és az elfogadás kategóriájába illeszthetők. Úgy tűnik, hogy a kölcsönös meg nem értés, a kölcsönös elutasítás szervezi a házvezetőnő és a ház asszonya interszubjektív viszonyát. Valójában azonban a meg nem értés alapja az eltérő kommunikációs kódok használata. Míg az író paradox módon a hétköznapi megszólalások során a nyelvhasználat funkcionális aspektusait működteti – azaz minden, amit kimond, szó szerint és konkrétan értendő –, addig Emerenc a nyelv metaforikus, tropologikus szintjén kommunikál. Azon a nyelven, amit Rousseau az *Esszé a nyelvek eredetéről* című szövegében az alapvető, a szenvedélyeken alapuló kommunikáció nyelvi kódjaként ír le: „Miként először a szenvedélyek készítettek beszédre az embert, úgy az első kifejezései is trópusok voltak. A figurális nyelv született meg elsőként, a tulajdonképpeni jelentés pedig utoljára.”⁴

Emerencnél minden kijelentés egy önkéntelen tropológiai játék része, amely a saját emóciói, személyes története és a történelemhez való viszonya alapján szerveződik. Egyfajta analógiás gondolkodásról van szó, a világ dolgai, jelei helyettesítések és felcserélések révén illeszkednek egy sajátos rendszerbe. Példa erre a kutya elnevezése: bár nem nőtényről van szó, a neve mégis Viola lesz. Idővel megtudjuk, azért, mert Emerenc gyerekkori borjúját, amelyik elpusztult, így hívták – Viola a védelmezendő állat, a veszteség, de egyúttal a szeretet és a kötődés jelképe lesz. Hasonló a helyzet Szabó Magda regénybeli alteregójának a megnevezéseivel:

Nem óhajtottam baráti körünkkel tudatosítani, hogy a saját otthonunkban nekem nincs nevem, Emerenc csak a férjem számára talált megszólítást, én nem voltam sem író, sem asszonyom, nem szólított sehogy sem addig, míg végképp el nem tudott helyezni az életében, míg rá nem jött, neki, az ő viszonylatában, ki vagyok, mi az a hívószó, ami rám illik. Persze ebben is neki volt igaza, mert valamifajta indulat nélkül bármely definíció pontatlan. (14.)

A regénybeli szereplők gyakran „az íróként” szólítják. Emerenc kezdetben nem nevezi meg, majd a „lyányként” emlegeti, ahogy a férjét „gazdaként”. A tulajdonnév helyére mindegyik esetben egy olyan – metaforikus – kifejezés kerül, amely valamilyen sajátos tulajdonság kiemelésével azonosítja a szereplőket. A tulajdonnév (pontosabban az annak helyettesítésére irányuló gesztus)

⁴ Jean-Jacques Rousseau: *Esszé a nyelvek eredetéről*. Ford. Bakcsi Botond. Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2007. 12.

itt azt jelzi, hogy nem „megnevezzük”, hanem „besoroljuk” a másikat, a saját egyéni, önkényes, erőszakos rendszerünk alapján. Ez esetben

[a] tulajdonnevek két olyan szélsőséges típusával állunk szemben, melyek között egy egész sor közbeeső van. Az egyik esetben a név az identifikáció jele, amely egy szabály alkalmazása révén megerősíti a *megnevezett személyt* egy előzetesen szabályozott osztályhoz való tartozásában (egy társadalmi csoport egy csoportrendszeren belül, egy születési státusz a státuszok rendszerében); a másik esetben azonban a név azon egyén szabad kreációja, aki megnevez és aki önmaga közvetítésével kifejezi önmaga szubjektivitásának átmeneti állapotát. De beszélhetünk vajon egyik vagy másik esetben valódi megnevezésről? A választás mindössze annyi, hogy valakit egy osztályhoz való tartozásában nevezünk meg, vagy úgy adunk neki nevet, hogy önmagával azonosítjuk. Azaz valójában soha nem nevet adunk, hanem besoroljuk a másikat, a névhez jutás az ő karakterjegyének szerepét tölti be, vagy magunkat osztályozzuk, ha a szabálytól eltérően »szabadon« nevezünk el a másikat: vagyis a magunk karakterjegyei által. Leggyakrabban pedig egyszerre tesszük mindkettőt.⁵

Emerencnél a világ dolgai egymástól jól elhatárolt rendszerben tűnnek fel: a munka és a magánélet, a belső tér és a külső tér, a megengedett és a nem megengedett dolgok között nincs átjárás. Az emberek, akik az élete részét képezték, szintén elkülönített „dobozokban” jelennek meg: azok, akik védelemre szorulnak, azok, akiknek csalódást okozott, azok, akiket elveszített. Ironikus módon Emerenc maga mutat rá a világhoz való viszony ilyen formájára, de az íróntó vádolja ezzel:

Magának más fogalmai vannak mindenről, mint nekem, magát megtanították ezer mindenre, mégse veszi észre, amire figyelnie kellene. Nem látja, hogy rám hiába villog, nekem senki se kell, aki nem tökéletesen az enyém? Maga mindenkit berakna egy dobozba, aztán mikor ki kell, azt veszi elő, ez itt a barátnóm, ez az unokatestvérem, ez az öreg keresztanyám, ez a szerelmem, ez az orvosom, ez a préselt virág Rhodosz szigetről, na, hagyjon engem békén. Ha egyszer nem leszek, majd nézzen ki olykor a temetőbe, az elég, ha nem vállaltam azt az embert barátnak, mert férjnek óhajtottam, maga se játssza itt nekem azt, hogy maga az én meg nem született gyermekem. Én ajánlottam valamit, maga elfogadta, ahhoz,

⁵ Lévi-Strauss *A vad gondolkodás* című művét idézi Jacques Derrida: *Grammatológia*. Ford. Marsó Paula. Budapest, Typotex, 2014. 129. (8. lábjegyzet)

hogy megkapja azt a pár holmit, joga van, mert elvultunk egymással, ha néha ránk is jött a veszekedés. Majd kap valamit, nem is akármit, ha nem leszek, ez legyen elég, és azt se feledje, hogy beengedtem oda, ahova senkit. Ennél többet nem tudok felajánlani, mert bennem több nincsen. Mit kívánna még? Főzök, mosok, takarítok, felneveltem magának Violát, nem vagyok én sem a halott anyja, sem a dajkája, sem a kispajtása. Hagyjon engem békében. (180.)

Az új valóságalelemek illeszkedése csak úgy lehetséges, ha a már ismert kategóriákhoz rendeli azokat hozzá. Az analógiás gondolkodás egyfajta mentális túlélési stratégia, tanulási folyamat, mindkettejük számára. Emerenc azért állít fel párhuzamokat, hogy a maga számára akceptálhatóvá tegye a világot. Emerenc pedig csak úgy válhat akceptálhatóvá mások, például a házaspár számára, ha felismerik az analógiákat, és a párhuzamok révén értik meg a másikhoz való viszonyát. Ehhez azonban a hagyományos kommunikációs stratégiák háttérbe szorítására, a másik szempontrendszerét és metodikáját alkalmazó, kevert stratégia működtetésére van szükség. A speciális, tropologikus kódok működtetése érdekében. Ilyen felismerés, amikor az író meg tudja a kutya nevének az eredetét:

Levágta és kimérték, végignézték velem, ahogy megölik és feldarabolják, mit éreztem, ne kérdezze, csak tanulja meg, ne szeressen senkit halálból, mert rajtaveszít. Ha nem tüstént, hát később. Legjobb, ha sose szeret senkit, mert akkor senkijét nem tudják letaglózni, és maga sem ugrik ki semmiféle vagonból. Na, menjen haza, most már mindketten eleget beszéltünk, pilledt a jószág is, vigye haza Violát. Viola. Az üszőt hívtuk Violának otthon, még anyám nevezte el. (143.)

Vagy amikor az étkezés eredete és jelentősége feltárul: akkor, amikor Emerenc Grossman Évikét várja, az étkezés, az emlék ismétlődése, működtetése a közös múlt jelölője:

Ez Évike – magyarázta –, őt vártam a múltkor, ő él Amerikában, küldi nekem a pénzt. A csomagokat is ő küldi, amikből ennek-annak juttatok, amiből maga szokta megkapni a hiábavalóságokat, a festéket, a krémet. Ilyen volt, mikor hazahoztam Csabadulról Pestre, de most már látni sem akarom semelyik arcát, mert nem jött el, mikorra rendeltem. Ha én hívom, márpedig a múltkor hívtam, akkor neki el kell jönnie, ha a világ szétrobban is, mert ha én nem vagyok, a falon verik szét a fejét vagy viszik a gázba. (140–141.)

A regényben többször is megjelenik az ajándék motívuma, amelynek minden esetben etikai kockázata van. Marcel Mauss értelmezésében ez a gesztus sosem valami olyasmi, amelynek nincs következménye, amely nem vár viszonzásra. Épp ellenkezőleg: megajándékozni valakit, aki nem kötődik eredetileg (például családtagként, barátsággal) hozzánk, az valójában ajánlat. Szerződésre, kooperációra, együttműködésre. Elfogadni az ajándékot, egyet jelent a kötődéssel, az elköteleződéssel.⁶ Emlékeztet az a jelenet, amikor Emerenc komatálat (hidedgtálat) ajándékoz a házaspárnak, a csomag miatti gorombaságáért cserébe, de amikor az író köszönetet mond az aránytalan ajándékért, és visszaviszi az edényt, Emerenc letagadja: „Másnap, hogy megköszöntem Emerencnek engesztelő lakomáját, és visszanyújtottam neki a tisztára mosott edényt, nemcsak nem mondta azt, szívesen, váljék egészségünkre, de letagadta a csirkét tálastul, az edényt se fogadta vissza, megvan ma is.” (17.)

A szituációt a fentiek értelmében az indokolja, hogy az ajándék nemcsak a megajándékozott számára, hanem az ajándékozó számára is kötöttséget jelent. A tál „megtagadása” annak a kölcsönviszonynak a szemérmes elleplezése, amely az ajándékozás során elkerülhetetlenül létrejön. A jelenet fordítottjaként értelmezhető az „alternatív úrvacsora”, a halálra és a feltámadásra egyaránt emlékeztető kehely és bor eseménye. Amikor az egyik fél gyengeségének a másik a tanúja, és a segítség elfogadása hasonló módon a szövetség elismerését jelenti:

Meginni – mondta megint, mintha egy neveletlen, nehéz felfogású gyerekkel beszélne, aztán mikor látta, hogy leteszem a kelyhet, és nem nyitom ki a számat, felkapta, és a ruhám kivágásába loccsintott valamit a forralt borból, hogy felsikoltottam. Elkapta a fél kezemet, a fogsoromhoz csapta a kelyhet, ha nem akartam, hogy rám öntse, nyelnem kellett. Ez volt a világ legjobb itala, bár kínzóan forró volt, öt perc múlva kiállt belőlem a reszketés. Emerenc életében először mellém ereszkedett a kanapéra, kivette a kezemből a kiürült poharat, aztán csak ült, mint aki arra vár, szólaljak meg, és beszéljem ki magamból azt az általa nem ismert hat órát meg ami rá következett. (26.)

A regény dinamizmusát a kommunikációs szituációk és interszjektív viszonyok kiegyensúlyozatlansága adja. *Az ajtó* története azt mutatja meg, hogy az én és a másik megismerésének folyamata – mindkét fél részéről – próbatétel. Csakis az aszimmetrikus dialógusok, a fragmentált vagy félbeszakított

⁶ Marcell Mauss: Tanulmány az ajándékról. Az ajándékcseré formája és értelme az archaikus társadalmakban. Ford. Saly Noémi. *Café Babel*, 23. szám (Pérez), 91–101.

történetek, és az eltérően megítélt sérelmek és áldozatok mentén történhet meg. Kabdebó Lóránt írja egy helyen:

A regény kétféle alkat összekötése: az egyik az író, a könnyen robbanó, szenvedélyes, de megértést kereső, a másik a cseléd, a magában mérlegelő, döntéseihez ingathatatlanul ragaszkodó. És kétféle intelligencia ösz-szemérése: a kiművelt humanizmus és az ős-archaikus emberség szembe-sítése. Emerenc az erkölcs zsenije. Kanti értelemben. Aki tulajdonképpen a priori benne él minden emberben: a poklokat megjárt, barbár sorstragéd-iákra emlékező, csak lényeges mozdulatokra képes, segítőkész, önmaga méltóságát minden kapcsolatában óvó és építő ember. Mintha ott vissz-hangzana mögötte a lutheri mondat: »itt állok, nem tehettem másképp«. Végül is a regény több, mint két embertípus harca egymás megértéséért. A cselekményben rejlő párharc valójában belső küzdelem. Emerenc és az író: egyazon ember színe és visszája; a szerepekre szakadt ember keresi vissza általa önmagát, a mindenkiben benne élő Emerencet.⁷

A Kabdebó által idézett lutheri mondat – „itt állok, nem tehettem másképp” – alapján a mű a tanúságtétel fogalmával is összefüggésbe hozható. Az Emerenc személyiségében rejlő ambivalencia azt az identitásbeli kettősséget jelzi, hogy az asszony nemcsak tárgya, elszenvedője a bűvópatakként újra meg újra fel-bukkanó történelmi eseményeknek, hanem ő az, aki a tanúságtétel terhét viseli. Ő az, akinek közvetlen ismeretei vannak a kollektív és egyéni bűnök természetéről, aki személyes tapasztalatai révén képes tanúsítani mindazt, ami a magyar történelemben egy emberöltő alatt megtörtént. Derridánál a tanúságtétel adomá-ny, „paradox pillanat”, amely „szétszakítja az időt”, és „az adomány esemé-nye mindig is kiszámíthatatlan és előre nem látható kivételnek minősült (amire nem létezik sem általános szabály, sem program, de még fogalom sem).”⁸

Emerenc végül az író, az adományozza történeteit, amelyek töresek raj-zolnak kettejük közös idejébe és a társadalmi konvenciók által szabályozott viszonyába. Az ajtó története ilyen értelemben, valójában azt jelzi, hogy ha feltárul a másik titka, már semmi sem maradhat változatlan. Az ajtó: a titok és a titok felfedése közötti mozgás. A két pont közötti különbség differenciája. A „zár meg se moccan” és a „forog a kulcs” között.

⁷ Kabdebó Lóránt: Szabó Magda, az író és irodalomtörténész. *Irodalomtörténet*, 1997/3. 341.

⁸ Jacques Derrida: *Az idő adománya*. Budapest, Gond – Palatinus, 2003. 189. és vö. Lőrincz Csongor: Tanúságadományok. A tanúságtétel esemény- és differencialméleti megközelíté-ése. *Tiszatáj*, 2015/február. 47–63.